

**Натисніть тут, щоб
купити книгу на сайті
або замовляйте за телефоном:
(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,
(066) 727-17-62**

ДО ЧИТАЧА

Гуманізм, цілісна картина світу — провідні тенденції розвитку української національної школи. Особливо значимі ці ідеї для змісту початкової мовної освіти, оскільки характерною рисою дитячої творчості є синкретизм — органічне поєднання різних видів мистецтв в одній художній дії (Л.С. Виготський).

Художня діяльність, подив перед красою та добром — одні з необхідних умов повноцінного розумового розвитку дитини. Чим більше абстрактних понять, узагальнень треба засвоїти на уроці, тим частіше учень повинен звертатися до першоджерела думки — природи, емоційно-образної діяльності. Така закономірність розумового розвитку дитини (В.О. Сухомлинський).

У зв'язку з цим особливо актуальною є проблема інтегрованого навчання, зокрема інтегрованих уроків мови й мовлення.

Представлена у посібнику система інтегрованих уроків мови й мовлення у 4 класі побудована на основі здобутих автором наукових даних про розвивальні можливості різних видів діяльності (навчальної, ігрової, художньої, спостереження за довкіллям), типологію інтегрованих уроків та принципи їхньої внутрішньої організації.

Автором докладно розроблені види мовних і мовленнєвих завдань для 4 класу, способи інтеграції видів діяльності, змісту навчальних предметів, прийоми управління сприйманням, уявою, мисленням, словесною творчістю в умовах диференційованого навчання.

Поставленими завданнями та метою книги зумовлена її структура. У першому розділі подається обґрунтування методики інтегрованого уроку в 4 класі. Наступні розділи присвячені висвітленню орієнтованої тематики інтегрованих уроків мови і мовлення.

Плідність запропонованої моделі розвитку мовленнєвих умінь апробовано автором спільно з учителями школи передового педагогічного досвіду Житомирської області, творчої групи Полтавської області, творчої групи СШ №4 м. Борисполя Київської обл. та методистами початкових класів — Чикваная А.А., Ракович Т.О. (Житомирська обл.), Кошляк А.С., Сімрок Г.П. (Полтавська обл.), завучем СШ №4 м. Борисполя Свінковою Л.А.

Автор висловлює глибоку подяку всім вчителям, методистам і науковцям за висловлені в процесі апробації цінні поради, побажання, зауваження щодо поліпшення змісту посібника, особливо проф. Паламарчук В.Ф., ст. науковим співробітникам Інституту педагогіки АПН України — Бондаренко Н.В., Єрмакову І.Г., Мартиненко В.О., Присяжнюк Н.І., викладачеві педагогічного коледжу Солдатовій Л.В.

РОЗДІЛ І

МЕТОДИКА ІНТЕГРОВАНОГО УРОКУ МОВИ Й МОВЛЕННЯ У 4 КЛАСІ

Дидактичні особливості інтегрованих уроків у початкових класах, методика формування прийомів розумової діяльності ґрунтовно розкриті у працях В.Р. Ільченко, В.Ф. Паламарчук, О.Я. Савченко. Специфіці інтегрованого уроку у малокомплектній школі присвячено дослідження Н.І. Присяжнюк. Методичне ж забезпечення інтегрованих уроків мови й мовлення потребує обґрунтування.

§1. Сутність інтегрованого уроку

У чому полягає розвивальна сутність інтегрованих видів діяльності? Чому так важливо навчання рідної мови в початкових класах осяяти фантазією, грою, красою природи і людських взаємин, самобутньою творчістю дитини?

В.О. Сухомлинський порівнював думку дитини з ніжною трояндою, що не може квітнути без сонця. Бажання ж вчитися — в емоційному забарвленні думки, в почутті радісної схвильованості. Без цього емоційно-естетичного струменя не може повноцінно розвиватися думка дитини, йти від наочних образів до абстрактних узагальнень. Саме інтеграція словесної творчості з різними видами діяльності дитини дає можливість сформувати у неї здатність сприймати предмети та явища докільля різнобічно й водночас системно, емоційно. Серед інтегрованих засобів навчання особливо місце належить урокам мислення в природі.

В.О. Сухомлинський вбачав у природі вічне джерело дитячого розуму, фантазії, словесної творчості. Великий педагог прагнув, аби яскраві образи рідної землі живили свідомість дитини впро-

довж усіх років навчання, щоб закони мислення вперше розкрилися не перед класною дошкою, а серед луків, полів, біля річки, у шкільному гайку.

Опираючись на досвід Павлиської школи, у ході експериментального навчання (спільно з учителями Маловисківської СШ №3 Кіровоградської обл. — Л.М. Шевченко, Н.Л. Соловійовою, З.М. Усенко, Г.М. Стеценко) було розроблено методичне забезпечення уроків мислення в природі, введено їх у систему інших видів робіт, зокрема за грою, картиною, ілюстрованим текстом, а також удосконалено засоби й прийоми організації чуттєвого досвіду та управління словесною творчістю.

Організація спостережень у процесі гри, спілкування з довкіллям, музикою, картиною, літературним твором є однією з найвагоміших проблем у методиці інтегрованого уроку. Особливі труднощі викликає в учителя проведення уроків мислення в природі, у доборі способів, прийомів управління сприйманням, уявою, мисленням, словесною творчістю дітей. Тому детальніше розглянемо це питання.

§2. Школа сприймання, уяви, мислення. Якою вона має бути?

Створена В.О. Сухомлинським система спостережень за природними явищами має назву «Триста сторінок «Книги природи». Це триста спостережень, яскравих картин рідної землі, які карбуються у свідомості дитини під час навчання в початкових класах.

Читання «Книги природи» — це не просто цікаві, захоплюючі прогулянки. Це уроки мислення серед природи, уроки під блакитним небом.

Перші ази науки маленькі школярі здобувають на уроках мислення в природі, гортаючи сторінку за сторінкою книги рідної землі. І перше завдання, що ставить перед собою педагог, — «відкрити очі» дітей, щоб вони навчились не просто дивитися, а й бачити, відчувати світ довкола. Вчитель організовує живе споглядання, спостереження, колективне сприймання так, щоб діти відчули по-

требу пильно придивлятися до навколишнього світу, помічати поруч дивне й загадкове, що ховається від лінивого ока.

Якими радісними відкриттями стають для дітей ці колективні спостереження, коли вони вдивляються, як пробуджується шкільний гайок від зимового сну, як пробивається крізь торішній листок перша стрілка проліска, коли вслухаються у спів вітру, передзвін дощових краплинок, милуються сяйвом золотої осені.

Музика рідної землі, дивне багатство її форм одухотворюються казкою, яку діти натхненно творять разом з учителем.

— Що це на травинках? (*Роса.*) Хто її розсипав? (*Ніч, туман.*) Як же утворилася роса? Хто сьогодні розсипав краплинки роси? (*Туман.*) Де він зараз? (*Його прогнало сонечко.*) А чому ось тут немає роси? (*Там сонечко висушило.*) На що схожі краплинки? (*На прозорі кришталеві кульки, наче хтось розсипав блискітки.*) Які ви знаєте прикмети про росу?

— Діти, візьміть травинку з росою, поговоріть з нею. Що вона вам розповість?

Побудова усних імпровізованих казок «Що мені розповіла краплинка роси».

Учень. Мені краплинка роси розповіла про те, що вона втекла від дядька Тумана і тепер ховається у траві. Виходить гуляти тільки на світанку, щоб її ніхто не побачив.

Учениця. А мені краплинка роси розповіла, що вона з подругами, гуляючи вночі над квітником, побачила троянду. Квітка була така гарна, що краплинці захотілося позичити в неї вроди. Вона впала на квітку троянди. І ще більше прикрасила її.

Подив перед красою, владна сила фантазії розковує духовні сили дитини. У тайниках її свідомості немов прокидаються слова, раніше почуті чи прочитані, наповнюються новим змістом, народжуються образи. Інтелектуальне життя сповнюється радісними переживаннями, яскравими картинами. І думка, підкріплена образами рідної землі, стає ясною, а запам'ятовування відбувається якнайінтенсивніше.

Виховуючи культуру зору, вчитель навчає малих школярів розглядати предмет і відкривати в ньому щось нове, виявляти ознаки й властивості. Це перші сходинки розумової діяльності. Сутність цих процесів полягає у:

- 1) баченні реального предмета;
- 2) створенні образу в уяві.

Під час колективного споглядання учитель системою запитань націлює на вичленення істотного, характерного у спостережуваному, а далі — вчить зображувати ціле через подачу характерних ознак. Іншими словами, використовує найбільш плідний прийом у пізнанні — єдність аналізу й синтезу, наприклад:

— Хто розсипав росинки? На що схожі краплинки? — ці запитання програмують виділення істотного в тому, що бачить дитина.

— Розкажи, що тобі розповіла краплина, — це завдання вчителя спонукає до формування образу в уяві.

Вправляння у сприйманні предметів і явищ навколишнього світу підводить учнів до вищої сходинки розумового розвитку: зіставлення, протиставлення, групування взаємопов'язаних явищ та предметів, встановлення причинно-наслідкових залежностей:

— Чому пролісків не було взимку? Чому вони розцвітають навесні? Чому на зиму звірі одягають теплі шуби, а дерева роздязгаються? Чому крига розтанула?

Наочні образи, враження, здобуті під час спостережень і сприймання довкілля, як бачимо, стають могутнім знаряддям розумового виховання. Із наочного образу думка дитини переключається на відпрацювання інформації про цей предмет. Система пізнавальних проблемних запитань педагога орієнтує на оволодіння формами й процесами мислення: виділення ознак, порівняння, виявлення причинно-наслідкових залежностей. Школа сприймання, таким чином, стає засобом оволодіння розумовими прийомами. Ефективність цієї роботи досягається передусім мовленнєвою діяльністю дітей. Казка, яскраві уявлення допомагають глибше пізнати закономірності природи. Подив перед красою природи розковує думку навіть у найінертніших. Ось чому розумові сили дитини слід зміцнювати серед природи.

Важливою складовою успіху уроку мислення в природі є вміння педагога системою проблемних запитань пробудити уяву дитини як основу творчої діяльності.

У ході колективного спостереження за довкіллям важливо повернути увагу дітей до яскравих предметів і явищ природи, особливих її станів:

— На що схожа галявина пролісків, коли ми її розглядаємо здаля? А якщо зблизька придивитися до квіточки, що вона вам нагадує?

— З ким навесні розмовляє вербичка на березі річки?

— Яку казкову історію вам розповідають могутня сосна та молоденькі дубки, клен, берізки, що вирости край лісу?

— Що нагадують дерева, вкриті інеєм?

Сукупність проблемних запитань у процесі сприймання об'єкту спрямовуємо на механізм уяви, на основні етапи переробки сприймань (Л. Виготський):

1. *Розчленування враження на частини, виділення його окремих рис і залишення поза увагою інших* (Ось ми спостерігаємо за сніжинками, що летять у повітрі; наша увага прикута передусім до їх легкості. Коли розглядаємо сніжинку зблизька, нас дивує її форма, що схожа на зірочку. Від інших ознак — які сніжинки холодні, яка швидкість падання сніжинок — ми абстрагуємося, щоб гранично чітко вловити такі характерні ознаки, як легкість, дивність форми).

2. *Перебільшення чи применшення елементів враження* (Сніжинки, що летять, нагадують нам білих мух, метеликів, пташенят, пелюстки квітучого саду, пушинки; хмаринки в небі — ніби білі лебеді; сніговий горбок здаля — неначе зайчик причаївся).

3. *Об'єднання, комбінування частин враження.*

4. *Кристалізація цих частин в образ* (Сніжинки викувала цариця Зима, одягла їм прозорі віночки та й відпустила на землю).

Отже, управління складними процесами сприймання, уяви, мислення здійснюється через систему проблемних запитань. Колективні споглядання, спостереження, сприймання довкілля поєднуються з самостійними від перших кроків навчання. Поступово з року в рік збільшується питома вага самостійних спостережень за довкіллям. Учитель пропонує дітям вести зошити для тривалих спостережень (Осінні, Зимові, Весняні, Літні книжечки), ознайомлює зі способами фіксації цих спостережень — малюнком, аплікацією, стислим записом образних висловів.

§3. Розвивальні можливості видів діяльності

При конструюванні системи інтегрованих уроків ми прагнули якомога повніше індивідуалізувати навчання. Значною мірою цьому сприяє використання сукупності різних видів емоційно-образної діяльності (гри, спостереження за доквіллям, художньої та літературної діяльності).

Розвивальні можливості кожного виду діяльності розкрито табличним способом (*Таблиця 1*). Основні види діяльності, які використовуються під час побудови інтегрованих уроків, можуть підсилюватися супровідними: малюванням, художньою працею, дослідницькою діяльністю, виразним читанням віршів, драматизацією, складанням діалогів, хоровим співом з елементами хореографії. Добираються такі супровідні види діяльності з огляду на дидактичні цілі й етапи уроку. Найголовніше — домогтися повного злиття різних видів діяльності, їх гармонії, аби викликати та підтримувати творчу реакцію дитини, активізувати її пізнавальні можливості, досягти органічного поєднання логіко-понятійного та емоційно-образного компонентів у процесі пізнання.

Прагнемо знайти доцільне співвідношення видів діяльності на різних етапах навчання: чим слабше підготовлений учень, чим менше розвинені його пізнавальні можливості, тим частіше маємо звертатися до таких видів діяльності, як ігрова, предметно-практична, малювання.

Таблиця 1

Розвивальні можливості видів діяльності

<i>Види діяльності, що активізують словесну творчість</i>	<i>Їхні розвивальні можливості</i>
Ігрова діяльність	Орієнтує на чуттєві способи пізнання, оволодіння уміннями вичленовувати ознаки, знаходити серед них родові й видові, спільні й відмінні, істотні й неістотні, класифікувати їх; розширення уявлень про значення конкретних слів.

Спостереження за довкіллям	Уводить у сам процес народження образного вислову; допомагає розширити уявлення про слова, що означають явища природи, риси характеру; розкрити сутність причинно-наслідкових зв'язків.
Художня діяльність	Спрямована на розвиток уяви, орієнтує на образне сприймання світу.

§4. Типологія інтегрованих уроків мови й мовлення

У дидактиці початкового навчання розроблено предметну типологію інтегрованих уроків. На основі аналізу чинних програм для 1-4 класів визначаються можливості типів інтеграції навчального матеріалу з окремих навчальних предметів (Савченко О.Я.).

У методичному аспекті, з'ясовуючи типологію інтегрованих уроків, важливо передбачити сукупність параметрів. Пропонуємо типологію за сукупністю таких основ:

- 1. Цільової** (на якому етапі оволодіння мовними знаннями доцільною є інтеграція навчання).
- 2. Діяльнісної** (який вид емоційно-образної діяльності є домінуючим, слугує засобом активізації пізнавальної та мовленнєвої діяльності).
- 3. Предметної** (блоки знань, з яких навчальних предметів доцільно інтегрувати навколо однієї теми).
- 4. Організаційної** (тривалість інтегрованого уроку у 1-4 класах, варіативність організаційних форм (колективної, групової, індивідуальної діяльності); доповнення уроку як осно-

вної організаційної форми такими заняттями, як екскурсія, урок мислення в природі, урок-свято тощо).

- 5. Тематичної** (урок на морально-етичну тему, про природу чи розкриття світу культури, що є наріжним каменем нашої духовності).

Розробляючи методику інтегрованого уроку мови й мовлення, ми переконалися, що найперспективнішою є така організація пізнання, коли спільною темою дидактичного матеріалу об'єднуються уроки рідної мови та ряду інших навчальних предметів (читання, природознавства, художньої праці, музики).

Основними такими темами, які є наскрізними у початковому навчанні, є:

«Я — у світі природи»,

«Я — у світі культури»,

«Я — серед людей».

§5. Місце інтегрованих уроків у навчально-виховному процесі

Тематична єдність дидактичного матеріалу на уроках ряду навчальних предметів дає змогу спланувати систему уроків мови й мовлення, у якій раціонально поєднуються різні їхні види:

- 1. Вступні уроки** до певної навчальної теми з використанням міжпредметних зв'язків та інтегрованих видів діяльності;
- 2. Базові уроки**, спрямовані на корекцію, контроль на вироблення умінь і навичок, узагальнення, систематизацію вивченого мовного матеріалу, на яких не використовуються інтегровані засоби навчання, ефективними тут є міжпредметні зв'язки;

3. **Заклучні уроки** з вивчення певної теми із широким використанням інтегрованих видів діяльності як засобу активізації словесної творчості, розкриття виражальних можливостей мовних засобів (слова, граматичної форми, інтонації).

На перших вступних уроках, присвячених вивченню нової теми, головна увага зосереджується на формуванні нових уявлень і понять, а зв'язні висловлювання дітей (з великою мірою допомоги) супроводжують пізнавальні процеси, увиразнюють і конкретизують їх. У даному випадку своєчасним є використання міжпредметних зв'язків та інтегрованого навчання (особливо, коли йдеться про введення опорних знань).

Уроки формування умінь і навичок, узагальнення мовних знань передбачають поступове зростання рівня творчої активності й самостійності мовленнєвих завдань. У даному випадку перевага віддається конструктивній діяльності з елементами творчої (переконструювання, доповнення, відновлення, редагування, переказ тексту; складання зв'язних висловлювань за робочими матеріалами). Велику розвивальну сутність набирає використання міжпредметних зв'язків. Інтегровані види діяльності тут є недоцільними.

Завершальні уроки з певної теми характеризуються високим рівнем словесної творчості дітей. Цьому значною мірою сприяє інтеграція видів діяльності та змісту навчальних предметів.

Обґрунтовуючи місце інтегрованих уроків у навчально-виховному процесі, ми виходили зі здобутих наукових даних про структуру формування мовних знань у єдності їх засвоєння та застосування у мовленні (*Таблиця 2*). Сконструйована система уроків мови й мовлення з огляду на сукупність дидактичних цілей створює повноцінні умови для ефективного використання завдань з різним рівнем творчості й самостійності, міжпредметних зв'язків та інтегрованих засобів навчання. Завдяки такій організації навчально-виховного процесу створюється мотив діяльності: кожному учневі програмується шлях від дій, спільних з учителем чи однокласниками, — до самостійних; від діяльності за наслідуванням через конструктивну роботу до творчої праці (з орієнтацією на зону найближчого розвитку — Л.С. Виготський).

Таблиця 2

**Структура процесу формування мовних знань
у єдності засвоєння та застосування їх у мовленні**

<i>Етап формування мовних знань</i>	<i>Засвоєння власне мовних знань</i>	<i>Оволодіння уміннями вживати виучувані мовні знання у зв'язному мовленні</i>
I. Початковий етап — ознайомлення з мовними знаннями	Актуалізація знань і досвіду, мотивація навчальної діяльності; виділення й узагальнення істотних ознак поняття; встановлення зв'язків між ознаками, введення терміна, його осмислення.	Актуалізація виучуваних мовних знань до введення поняття.
II. Етап закріплення, корекції, контролю, узагальнення	Закріплення істотних ознак поняття та його зв'язків; розрізнення виучуваного поняття від зовні схожих; встановлення міжпонятійних зв'язків, відпрацювання опорних умінь; підготовка до сприймання наступного матеріалу.	Розширення уявлень про значення слова, його сполучуваність, функціональну роль; активізація типових синтаксичних конструкцій, розвиток узагальнених способів мовленнєвої діяльності.
III. Етап застосування здобутих знань	Удосконалення мовних знань, розгляд мовних засобів у функціональному аспекті.	Розвиток умінь розповідати, описувати, міркувати.